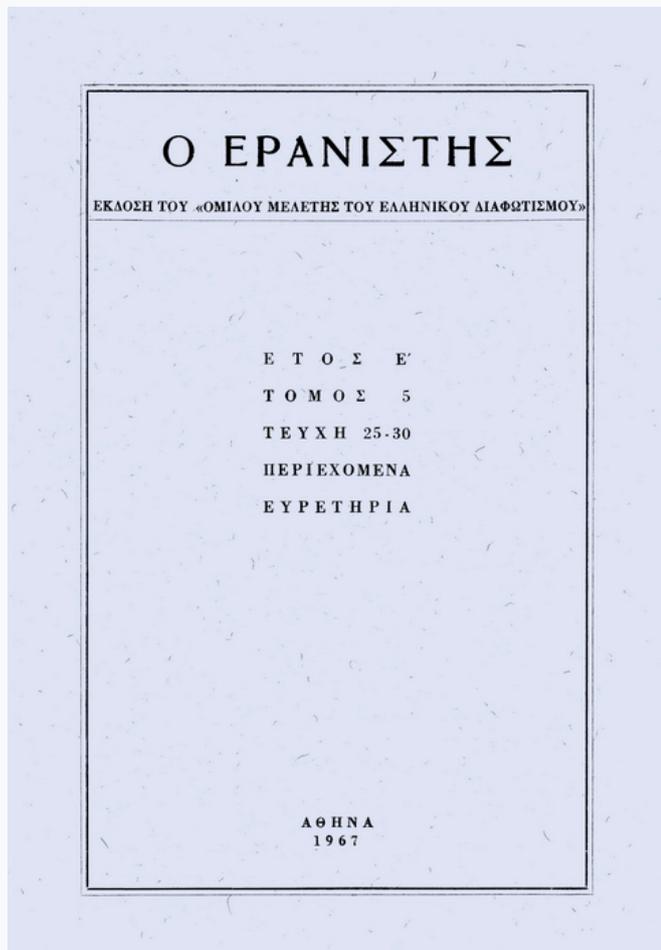


## The Gleaner

Vol 5 (1967)



### Τρεις «γραμματικοί» του Σολωμού

Louis Coutelle

doi: [10.12681/er.9422](https://doi.org/10.12681/er.9422)

Copyright © 2016, Louis Coutelle



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### To cite this article:

Coutelle, L. (2016). Τρεις «γραμματικοί» του Σολωμού. *The Gleaner*, 5, 9–22. <https://doi.org/10.12681/er.9422>

## ΤΡΕΙΣ «ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΙ» ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Πολλοί φίλοι βοήθησαν τὸν Σολωμὸ στὸ ποιητικὸ ἔργο του στὴ Ζακυνθινὴ περίοδο. Ἄλλοι μεσίτευαν στὴ διάδοση τῶν στίχων του, ἄλλοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τοῦ προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν καταγραφή τῶν ἀτακτων σχεδιασμάτων του. Μᾶς ἐνδιαφέρουν σήμερα μόνο τρεῖς ἀπὸ τοὺς τελευταίους, πού νομίζω ὅτι εὐτύχησα νὰ ἐξακριβώσω τὴν ταυτότητά τους.

Τὸ ἐλλιπὲς αὐτὸ μελέτημα ἐλπίζω νὰ κεντήσῃ τὴν περιέργεια ἄλλων ἐρευνητῶν, καὶ ἔτσι ἴσως πλουτισθοῦν οἱ γνώσεις μας πάνω στὸ θέμα. Ἐπὶ πλεόν, ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἐνὸς τουλάχιστο γραμματικοῦ<sup>1</sup> μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ πληροφορίες πού θὰ προσφέρουν μιὰ μικρὴ συμβολὴ καὶ στὴ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου.

1. Ξέρουμε πὼς ὁ Ἀντώνιος Μάτεσης ἔστειλε στὸν Πολυλᾶ ἀντίγραφα ἀπὸ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Πολυλᾶς ἀναφέρει τουλάχιστο ἓνα ἀπ' αὐτά, τὸ ἀντίγραφο τῶν *Squarci di un roemetto in morte di un giovane poeta*, πού ἴσως χάθηκε. Ὁ Μάτεσης ἀσφαλῶς θὰ τοῦ ἔστειλε καὶ ἄλλα πολλά, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σημείωση πού τοῦ ἀφιερώνει ὁ Πολυλᾶς στὸ πίσω μέρος τοῦ χειρογράφου Ζακύνθου 17: «συνέργησε ὅσον ἐδυνήθηκε εἰς τὸ νὰ πλουτισθῇ ἡ παροῦσα συλλογὴ τῶν ποιημάτων τοῦ παλαιοῦ φίλου του καὶ συμπολίτη».

Τὸ χφ αὐτό, Z 17, εἶναι ἀντίγραφο τῆς «Μοναστηρίσιας». Ἡ σημείωση τοῦ Πολυλᾶ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι κι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μάτεση: «Ἐλαβα ἐσχάτως τοῦτο τὸ ἀνέκδοτο ἀπὸ τὸν Κύρ. Ἀντώνιον Μάτεσι». Ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ Z 17 μὲ τὴ δημοσιευμένη σελίδα τοῦ χφ τοῦ «Βασιλικοῦ» στὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κ. Μυλωνᾶ μᾶς τὸ βεβαιώνει<sup>2</sup>. Τὸ Z 17 ὅμως καθὼς καὶ τὸ χαμένο

1. Ἡ παλαιωμένη αὐτὴ λέξη ἴσως νὰ καλύπτῃ περισσότερες σημασίες ἀπὸ τοὺς ὄρους «γραμματέας, ἀντιγραφέας, βοηθός», οἱ ὅποιοι δὲν μοῦ

φαίνονται νὰ εἶναι περισσότερο ἱκανοποιητικοί.

2. Εἶναι, νομίζω, τὸ μόνο γνωστὸ αὐτόγραφο τοῦ Μάτεση.

ἀντίγραφο τῶν Squarci, πιθανὸν νὰ ἔχουν γραφτῆ ἐπίτηδες γιὰ νὰ σταλοῦν στὸν Πολυῶ μόνον τὸ 1858. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ Μάτεσης εἶχε στὴν κατοχὴ του ἀπὸ τὰ σολωμικὰ ποιήματα εἴτε πρωτότυπα αὐτογραφα τοῦ ποιητῆ, εἴτε παλαιότερα ἀντίγραφα δικὰ του ἢ ξένα. Οὐσιαστικὰ ὅμως δὲν βγαίνει ἀπὸ τὰ προηγούμενα κείμενα πὼς ὁ Μάτεσης εἶχε συντελέσει καὶ στὴν ἐτοιμασία τῶν ἔργων. Μποροῦσε νὰ ἤθελε μόνον νὰ ἔχη τὰ ποιήματα τοῦ φίλου του, ἢ καὶ τὰ σχεδιάσματα ἀκόμα, γιὰ τὴν προσωπικὴ του συλλογὴ. Τέτοιες συλλογές ἦταν πολὺ τῆς μόδας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλα ἀντίγραφα ἰταλικά ποὺ στάλθηκαν στὸν Πολυῶ, καθὼς φαίνεται, τὸ 1858, καὶ ποὺ πιστεύω ὅτι μᾶς παρουσιάζουν τὸ χέρι τοῦ Μάτεση (Z 23 καὶ Z 24)<sup>1</sup>. Ὁ ἴδιος γραφικὸς χαρακτήρας βρίσκεται ὅμως καὶ σὲ ἄλλο χειρόγραφο 37 χρόνια παλαιότερο. Αὐτὸ τὸ κείμενο παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ προηγούμενα, σὰν ἔνδειξη τῆς συνεργασίας τοῦ γραφέα μετὰ τὸν ποιητῆ. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. Φ 209 τῆς Ε.Β.Ε. (βλ. Α. Πολίτης, Σολ. Ἔπ. 2, σελ. 296), τὸ τετράδιο δηλαδὴ ποὺ χρησιμοποίησαν ὕστερα ὁ Στράνης καὶ ὁ Σολωμὸς γιὰ νὰ ἐτοιμάσουν τὴν ἔκδοση τῶν *Rime Improvisate*. Ἡ γνώμη μου, πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Μάτεση, στηρίζεται πάνω σὲ ὀρισμένες ὁμοιότητες τῆς γραφῆς στὸ τετράδιο αὐτὸ καὶ στὰ δύο ἑλληνικά κείμενα ποὺ ἀναφέρω παραπάνω (σελίδα ἀπὸ τὸ «Βασιλικό», ἀντίγραφο τῆς «Μοναστηρίσιας»).

Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ παραβάλλῃ κανεὶς κείμενα ἰταλικά καὶ ἑλληνικά. Τὰ κεφαλαῖα ὅμως εἶναι συχνὰ τὰ ἴδια καὶ στὰ δύο ἀλφάβητα, πρᾶγμα ποὺ μᾶς διευκολύνει ἄρκετά. Παρατηροῦμε πρὸ παντός ὅτι τὰ πολὺ περιέργα κεφαλαῖα Ν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων εἶναι ἀπαράλλαχτα τὰ ἴδια στὸ Φ 209 (καθὼς καὶ στὰ Z 23 καὶ Z 24). Ἐπίσης τὰ Τ καὶ τὰ Β. Ἐξάλλου τὸ «σύρσιμο» τῆς πέννας στὸ ἀνέβασμα κατὰ τὴ γραφὴ διαφόρων γραμμάτων, ὅπως τὸ ρ καὶ τὸ μ, ποὺ κανονικὰ ἔπρεπε νὰ γραφοῦν μετὰ γραμμὴ («πόδι»), ἀποτελοῦν ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα ὄλων αὐτῶν τῶν χειρογράφων. Νομίζω ὅτι συνολικὰ αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς πείσουν.

Προφανῶς τὸ τετράδιο Φ 209 εἶχε ἐτοιμαστῆ γιὰ δημοσίευση, πρὶν ἀποφασίσῃ ὁ Σολωμὸς νὰ δημοσιεύσῃ ἀπὸ τὰ ποιήματα ποὺ περιέχει μόνον ὅσα βρίσκονται στὰ *Rime Improvisate*. Μᾶς τὸ βεβαιώνει κιόλας ὁ τίτλος ὁ ἴδιος ποὺ ἔγινε ὕστερα, μέσα στὸ τετράδιο, μετὰ μιὰ μικρὴ παρεμβολή, ὁ τίτλος τῶν *Rime : Rime [Improvisate] del N. S. Dio-*

1. Βλ. μιὰ σελίδα ἀπὸ τὸ Z 24 στὰ *Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 579.

nisio Co. Salamon Zacintio ». Ἡ λέξη *Impronvisate*, ἀπὸ ἄλλο χέρι, δὲν ταιριάζει στὸ περιεχόμενο τοῦ τετραδίου, τὸ ὁποῖο περιέχει συνέττα καὶ ἄλλα ποιήματα αὐτοσχεδιασμένα καὶ ὄχι, πρᾶγμα πού σημειώνεται καὶ στὸ χφ. Ἀντίθετα ἡ λέξη *Impronvisate* ταιριάζει - φυσικὰ - μετὰ τὸ περιεχόμενο τῶν *Rime*. Ἐπὶ πλέον ἡ λέξη *Zacintio* πού συμπληρώνει τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ, μᾶς θυμίζει πὼς οἱ Ἴταλοι ποιητὲς συνήθιζαν νὰ προσθέτουν στὸ ὄνομά τους ἓνα ἐπίθετο ἐνδεικτικὸ τῆς καταγωγῆς τους. Τέτοιο ἐπίθετο ἦταν βέβαια περιττὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ δημοσίευση μὴ τυπογραφικὴ, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ «χειρόγραφη δημοσίευση» (κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πολυλά), περιορισμένη στὸ νησί<sup>1</sup>.

Τὸ χφ Φ. 209 μαρτυρεῖ λοιπὸν μιὰ πραγματικὴ συνεργασία τοῦ Μάτεση μετὰ τὸν Σολωμό, πού προηγεῖται τῶν *Rime* (1821). Δὲν μᾶς λέει ὅμως ἂν ἡ συμβολὴ τοῦ Μάτεση ξεπέρασε τὴν ἀπλὴ ἀντιγραφὴ ποιημάτων. Ὑπάρχουν ἄλλες πολλὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν δυὸ φίλων, πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ συνεργασία τους πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ στενὴ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν προκύπτουν ἀπὸ ἀντίγραφα, δὲν θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ.

2. Ὁ κ. Α. Πολίτης εἶχε ὑποθέσει πὼς ὁ Γεώργιος Δε Ρώσση ἀντέγραψε τὴν Ὠδὴ στὸν Μπαίρον τρεῖς φορές γιὰ τὸν Σολωμό. Βασίζοταν γιὰ τὴν εἰκασία αὐτὴ πάνω σ' ἓνα σημείωμα τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Γ. Δε Ρώσση πού δίνεται παρακάτω (*Ὁ Σολωμὸς στὰ γράμματά του*, σελ. 24). Ἐνα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὰ χφφ ἀποδίδεται στὸν Λουδοβίκο Στράνη ἀπὸ τὸν κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται πάνω στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη (π. «Ὁ Ἐραμιστής», 1, 1963, σελ. 5, ὑποσ. 4). Ὁ κ. Πολίτης υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη αὐτὴ στὰ *Αὐτόγραφα Ἔργα* (σελ. 591, σημ. 135-206).

Θὰ ἐξετάσουμε μετὰ τὴ σειρά μας τοὺς γραφικὸς χαρακτῆρες τοῦ Γ. Δε Ρώσση, τοῦ Στράνη, καὶ τῶν τριῶν χφφ τῆς Ὠδῆς πού προφανῶς γράφτηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο (Z 10, Z 20 καὶ Φ 92). Ἡ γραφὴ τοῦ Στράνη (ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ) μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα κείμενα πού δημοσιεύθηκαν στὸν Ἐραμιστή, φωτογραφίες τῶν ὁποίων ὁ κ. Δημαρᾶς μετὰ προθυμίᾳ μοῦ παρεχώρησε. Ὁ γραφικὸς χαρα-

1. Ἡ εἰσαγωγικὴ σημείωση στὸ πίσω μέρος τοῦ ἐσωφύλλου ταιριάζει καλὰ μετὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ (βλ. κείμενο Α. Πολίτη, *Γύρω στὸ Σολωμό*,

σελ. 147). Εἶναι κι αὐτὴ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μάτεση, ὄχι τοῦ Λοδ. Στράνη πού «ἐκδόσε» τὰ *Rime Impronvisate*.

κτήρας του Γεωργίου Δε Ρώσση μᾶς είναι γνωστός ἀπὸ τὸ ἐνυπόγραφο γράμμα Φ 253 τῆς E.B.E., μὲ ἡμερομηνία Corfu, 10 Agosto 1834<sup>1</sup>. Γράφτηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια μιᾶς φλογερῆς ἀψιθυμίας, ἡ ὁποία πρὸς τὸ τέλος κάνει τὸν Δε Ρώσση, μὲ λυσσασμένη πέννα, νὰ σβήνη καὶ νὰ διορθῶνῃ. Ἐν τούτοις ὁ γραφικὸς χαρακτήρας παραμένει ἀρκετὰ σταθερός, ὥστε νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ γράμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ συνηθισμένου γραφικοῦ ὕφους τοῦ ἐπιστολογράφου.

Ὁ κ. Δημαρᾶς βασιζόταν, τὸ 1963, πάνω στὶς τρεῖς μοναδικές φωτογραφίες ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς, ποὺ εἶχαν τότε δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Καιροφύλα στὰ Ἀνέκδοτα Ἔργα (Ἀθήνα 1927, ἀνάμεσα στὴ σελ. 144 καὶ 145). Οἱ φωτογραφίες αὐτὲς παρουσιάζουν μόνο τρεῖς γραμμὲς ἰταλικές, ἐνῶ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο κείμενο εἶναι ἑλληνικό. Ὁ κ. Δημαρᾶς λοιπὸν δὲν διέθετε πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἰταλικῆς γραφῆς καὶ ἀσφαλῶς βασίστηκε περισσότερο στὴν ἑλληνική. Ἄς ἐξετάσουμε, λοιπὸν, μερικὲς λεπτομέρειες τῆς γραφῆς αὐτῆς.

**Τὸ μικρὸ π.** Στὶς φωτογραφίες τοῦ Καιροφύλα, καὶ γενικὰ στὰ τρία χφφ τοῦ «Μπαίρον», τὸ π εἶναι τοῦ «στρογγυλοῦ τύπου», δηλ. μοιάζει μὲ ω μὲ περισπωμένη. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ στὰ αὐτόγραφα τοῦ Στράνη. Ἀλλά, στὰ χφφ τοῦ «Μπαίρον», ἀφοῦ ὁ γραφέας σχημάτισε πρῶτα τὴν εἰκόνα τοῦ ω, ἡ πέννα του ἐξακολούθησε νὰ ἀνεβαίνει καὶ στρίβοντας ἀριστερά, σχημάτισε ἡμικύκλιο, καὶ ἀγγίζοντας τὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ω, ἀκολούθησε τὴν ἴδια καμπύλη, πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κάτω αὐτὴ τὴ φορά, ὥσπου νὰ διασχίση τὴ δεξιὰ γραμμὴ. Σχηματίζεται ἔτσι λοιπὸν κάτι σὰν ἄμικρον ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ ω. Αὐτό, χωρὶς καμμιά σχεδὸν ἐξαιρέση, σὲ ὅλες τὶς 118 σελίδες ποὺ πιάνουν τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία χφφ στὰ Αὐτόγραφα Ἔργα<sup>2</sup>. Ἀντίθετα, ἡ πέννα τοῦ Στράνη, ἀφοῦ σχημάτισε τὸ ἀρχικὸ ω, στρίβει ἀριστερά, ὕστερα ἀνεβαίνει, ἀγγίζει τὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ω, πᾶει δεξιὰ καὶ σχηματίζει μιὰ χαρακτηριστικὴ «οὐρά» ποὺ κυματίζει, θὰ ἔλεγα, ἐλεύθερα ἓνα-δύο χιλιοστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ. Ἔτσι κάνει πάντα.

1. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἴσως νὰ ἀπευθύνθηκε στὸν Σολωμό. Τὸ ὑποδεικνύει α) ἡ προέλευσή του, δηλ. τὸ «εὐρημα Κονόμου», ποὺ περιέχει, ὅσο ξέρω, μόνο χφφ σχετικὰ μὲ τὸν Σολωμό, καὶ β') ἡ μνεία στὴν πρώτη φράση τοῦ γράμματος τῆς φιλονικίας τοῦ παραλήπτη

μὲ τὸν Λ. Στράνη. Γιὰ τὸν πιθανὸ χωρισμὸ τοῦ Στράνη καὶ τοῦ Σολωμοῦ βλ. π. «Ὁ Ἐρανιστῆς», δ.α.

2. Τὸ Ζ 20 δὲν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν κ. Πολίτη στὰ Αὐτόγραφα Ἔργα, ἐπειδὴ ἔχει μόνο ἐλάχιστες διορθώσεις, μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ π στὸ συνδυασμὸ **σπ**, ποὺ παρουσιάζεται μερικές φορές στὰ χφφ τοῦ «Μπαίρον» (λ.χ. *Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 220, δυὸ φορές, καὶ σελ. 209) καὶ μιὰ φορά στὴ μιὰ σελίδα τοῦ Στράνη ποὺ ἐξέτασα.

**Ὁ συνδυασμὸς στ**, ποὺ χρησιμοποιεῖ πάντα ὁ γραφέας τοῦ «Μπαίρον» δὲν παρουσιάζεται στὸ κείμενο τοῦ Στράνη, ἂν καὶ ὑπάρχουν στὸ κείμενο αὐτὸ δυὸ λέξεις μὲ τὰ γράμματα σ, τ (ὑστερη, ἀστερία).

**Τὸ σ** στὰ χφφ τοῦ «Μπαίρον» μοιάζει μὲ τὸν ἀριθμὸ 6, ὅπου ἡ πέννα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ γράμματος. Ἀντίθετα ὁ Στράνης κάνει τὸ σίγμα σὰν ἓνα μηδὲν ποὺ τελειώνει μὲ μιὰ οὐ; ἀ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπάνω. Καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἀκόμα θὰ μᾶς ἐπειθάν πὼς ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ τῶν χφφ τοῦ «Μπαίρον» διαφέρει ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ Στράνη.

Ὡς πρὸς τὴν ἰταλικὴ γραφὴ, ὀρισμένα στοιχεῖα ὁμολογουμένως μοιάζουν σὲ ὅλα τὰ ὑπὸ ἐξέταση κείμενα. Ἄλλωστε αὐτὸ εἶναι καὶ φυσικό, ἀφοῦ ὑπάρχει πάντα μιὰ σχετικὴ ὁμοιότητα στοὺς γραφικὸς χαρακτήρες τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἄλλὰ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ποὺ διαφέρουν.

Τὸ ὄνομα τοῦ Μπαίρον στὸ γράμμα τοῦ Στράνη μᾶς παρουσιάζει μιὰ μορφή τοῦ κεφαλαίου **B** ποὺ δὲν βρίσκεται καθόλου στὰ χφφ τῆς Ὁδῆς στὸν Μπαίρον. Ἡ πέννα κατεβαίνει, ὕστερα ἀνεβαίνει σὲ καμπύλη ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ, καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν κίνησή της, στρογγυλὰ-στρογγυλὰ, ὡς τὴν κάτω «κοιλιά» τοῦ γράμματος. Ἐνῶ ὁ γραφέας στὰ χφφ τῆς Ὁδῆς ἀρχίζει ἀπὸ κάτω καὶ ἀνεβαίνει, ὕστερα κάνει ἀπότομη στροφή, σὲ γωνιὰ πολὺ κλειστή, κατεβαίνει, ἀνεβαίνει πάλι παράλληλα καὶ τελικὰ σχηματίζει τὶς δυὸ «κοιλίες».

Ἄλλες παρατηρήσεις θὰ γίνονταν γιὰ τὸ **P** — πολὺ περίεργο στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη, καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ στὰ χφφ τῆς Ὁδῆς — γιὰ τὸ **D**, γιὰ τὸ **V**, γιὰ τὸ **Q**.

Δὲν ἔχουμε παραδείγματα ἀπὸ ὅλα τὰ κεφαλαῖα στὸ γράμμα τοῦ Γ. Δε Ρώσση. Ἄλλὰ ὅσα ἔχουμε παρουσιάζουν κεφαλαῖα ὅμοια μὲ αὐτὰ τῶν χφφ. Συγκεκριμένα τὸ **Q** εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ **Q** τῶν χειρογράφων (ὄχι σὰν ἀριθμὸς 2, ὅπως τὸ κάνει ὁ Στράνης, ἀλλὰ σὰν **O** μὲ οὐρά). Ἐπίσης τὰ **P** καὶ τὸ **D** δὲν διαφέρουν. Γιὰ τὰ ἄλλα κεφαλαῖα δὲν μιῶ, εἴτε γιὰτὶ ἡ μορφή τους εἶναι ἀρκετὰ κοινὴ, σὲ ὅλα τὰ κείμενα, εἴτε γιὰτὶ πρόκειται γιὰ ὑπογραφή («L. Stranis») μὲ πιθανὴ παραμόρφωση.

Ἐπίσης τὰ μικρὰ γράμματα εἶναι ὅμοια στὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση καὶ στὰ χφφ τῆς Ὁδῆς, ἐνῶ εἶναι διαφορετικὰ στὸ γράμμα τοῦ Στράνη.

**Τὸ Z** στὸ γράμμα τοῦ Στράνη εἶναι πάντοτε ἓνα κοντὸ **Z** ποὺ μοιάζει μὲ τὸ τυπογραφικὸ (*traduze, canzonette, separazione, partenza,*

amicizia, Venezia). Σε μιὰ μόνο περίπτωση χρησιμοποιεῖται ἡ μακριὰ μορφή τοῦ γράμματος (z), στὴ λέξη sicurezza, ὅπου τὸ πρῶτο z εἶναι κοντὸ καὶ τὸ δεύτερο μακρὺ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ συνδυασμὸ, ἀνάλογο μὲ τὸ ss τῆς παλαιᾶς γραφῆς. Τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς παρουσιάζουν μόνο τὴ μακριὰ μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος. Ὁ συνδυασμὸς zz δὲν ὑπάρχει. (Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅμως, ὅτι ἓνα κοντὸ Z παρουσιάζεται, πολὺ σπάνια, στὸ συνδυασμὸ zj, λ.χ. *Αὐτόγραφα* Ἔργα, 165 : Precipizj).

Ἀντίθετα, τὰ Z στὰ χφφ καὶ στὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση εἶναι ἐντελῶς τὰ ἴδια.

**Τὰ t** τοῦ Στράνη ἔχουν ἀπὸ κάτω μιὰ στρογγυλὴ καμπύλη (μοιάζουν δηλ. μὲ τὰ τυπογραφικά). Ἡ ὀριζόντια γραμμὴ ποὺ μὲ τὴν κάθετη τοῦ t δημιουργεῖ σταυρὸ εἶναι πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γράμμα (ὡς 5-6 φορές μεγαλύτερη). Ὁ ἰδιάζων αὐτὸς χαρακτήρας λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Δε Ρώσση. Ἄλλωστε στὰ χφφ καὶ στὸ γράμμα, πάρα πολλὰ t δὲν παρουσιάζουν τὴν «τυπογραφικὴν» καμπύλη, ἀλλὰ μιὰ ἀπότομη ἀναστροφή τῆς πέννας. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει οὔτε μιὰ φορὰ σ' ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ μᾶς προσφέρει τὸ γράμμα τοῦ Στράνη.

**Τὰ d**, πάλι, εἶναι πάντοτε τὰ τυπογραφικά. Καὶ γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ ἔχουμε πολλὰ παραδείγματα. Εἶναι μάλιστα σπάνιο ἓνας γραφέας στὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ μὴ χρησιμοποιήσῃ καθόλου τὴν ἄλλη μορφή τοῦ d (ποὺ μοιάζει μὲ τὸν ἀριθμὸ 6 μὲ τὸ ἀνοιγμὰ πρὸς τὰ ἀριστερά), πρὸ παντὸς στὸ ἄρθρο «d». Τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Δε Ρώσση μᾶς προσφέρουν καὶ τίς δυὸ μορφές τοῦ γράμματος.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξετάσουμε ἀκόμα καὶ τίς διαφορές στὸ γράμμα ρ, καὶ τὴν ἰδιόρρυθμη μορφή τοῦ ἄρθρου l' στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη. Ἀλλὰ, ἀπ' ὅσα προηγῶνται μπορούμε νὰ συμπεράνουμε κιόλας πὼς ἡ γραφὴ τοῦ Στράνη, ἡ ἑλληνικὴ καθὼς καὶ ἡ ἰταλικὴ, διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ γραφὴ τῶν χφφ τῆς Ὠδῆς, ἐνῶ δὲν διαφέρουν καθόλου, σὲ κανένα ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ ἰταλικὴ γραφὴ τῶν χφφ καὶ ἡ ἰταλικὴ γραφὴ τοῦ Γ. Δε Ρώσση στὸ Φ 253<sup>1</sup>.

1. Ἐδῶ μπορούμε νὰ βασισθοῦμε μόνο στὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ταυτίσουμε τίς γραφές, γιὰτι ἔχουμε σὰν δεδομένο ὅτι καμμία ἀπὸ τίς γραφές ποὺ ἐξετάζουμε δὲν εἶναι προσποιητὴ ἢ παραπλανητικὴ γραφὴ. Ὁ

δικαστικὸς γραφολόγος κ. Παῦλος Ἀβραμέας, δικηγόρος, δέχθηκε νὰ ἐξετάσῃ τὰ χφφ, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἐδῶ, καὶ διάβασε ἐπὶ πλέον τὴν παραπάνω ἐξέτασή μου τῶν διαφορῶν γραφικῶν χαρακτήρων. Συμφωνεῖ

Ἔχουμε ἄλλωστε λόγο νὰ πιστέψουμε πὼς ὁ Δε Ρώσσης ἔγραψε πραγματικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Ὠδῆς. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος ἔγραψε καὶ τὰ ἄλλα δύο, ἐπειδὴ καὶ τὰ τρία εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Αὐτὸ φαίνεται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Α. Πολίτης, ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. Φ 236 χφ τῆς Ε.Β.Ε. Εἶναι σημεῖωμα τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Γ. Δε Ρώσση, ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ ποῦ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ κατὰ πρώτη προσέγγιση στὰ χρόνια 1826–1828<sup>1</sup>. Ὁ ποιητὴς παρακαλεῖ τὸν Γ. Δε Ρώσση νὰ ἔρθῃ νὰ τὸν βοηθήσῃ τὴν ἐπομένη, ἀρκετὰ πρῶτ', γιὰτὶ ἔχουν πολλή δουλειά :

*Mio carissimo,*

*Desidero di sapere se domani puoi venire a passare la giornata con me, e se puoi venire du buon mattino, perchè il da [far, σβησμένο] dire è molto, ed io intendo che si dica tutto domani. Ho preparato il libretto in colonna, perchè ad ogni pagina che si scriverà, si farà dall' altra parte subito anche la traduzione, e quelle poche note che occorreranno. Se non hai interesse che ti trattenga, a che ora ti vedrò qui? (ἀκολουθοῦν οἱ χαιρετισμοί).*

μὲ τὰ συμπεράσματά μου. Μοῦ ἐπέτρεψε νὰ προσθέσω ἀκόμα, καὶ τίς ἐξῆς παρατηρήσεις του :

α) Ἐπολήξεις παρατεταμένες ἐνίστε ἀλλὰ κατὰ κανόνα τὸ ἄκρον τους εἶναι ἀμβλύ στὸν Γ. Δε Ρώσση, ἐνῶ στὸν Στράνη, κατὰ κανόνα, οἱ ἀπολήξεις εἶναι ὅλες παρατεταμένες ὥστε νὰ καταλαμβάνουν καὶ τὰ μεσοδιαστήματα τῶν λέξεων, ἀλλὰ τὸ ἄκρον τους εἶναι ἰδιαιτέρως ὀξύ.

β) Ἡ μεσαία ζώνη, δηλαδὴ ἡ ζώνη τοῦ κυρίου σώματος τῶν γραμμάτων, εἶναι κανονικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄνω καὶ κάτω ζώνη στὸ Γ. Δε Ρώσση, ἐνῶ εἰς τὸν Στράνη ἡ μεσαία ζώνη εἶναι δυσανάλογα μικρὴ ἐν σχέσει πρὸς τίς δυὸ ἄλλες ζώνες.

γ) Ἡ στίξη στὸν Γ. Δε Ρώσση εἶναι κατὰ κανόνα ἐλαφριά (δηλ. χωρὶς πίεση σὲ σύγκριση μὲ τὴν πίεση τῆς ὑπόλοιπης γραφῆς), ἐνῶ στὸν Στράνη ἡ στίξη εἶναι συνήθως ἀρκετὰ ἐντονη.

Ὡς πρὸς τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων ὁ κ. Π. Ἀβραμέας παρετήρησε

ἐπιπλέον :

δ) τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπον στὸν Γ. Δε Ρώσση τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ «i» ἰδίως ὅταν αὐτὸ δὲν συνδέεται μὲ τὸ ἐπόμενον γράμμα. Εἶναι ἡ χάραξή του σὰν σκέτης κατακόρυφης γραμμῆς, ἐνῶ στὸ Στράνη τὸ «i» πάντοτε «προσγειώνεται» ὁμαλὰ καὶ σχηματίζει τὸ κοῖλον σχῆμα τῆς ἀπολήξεως.

ε) τὴν χαρακτηριστικὴν χάραξιν τοῦ ρ στὸν Γ. Δε Ρώσση ὅπου ἡ ἄνοδος δὲν ἐπαναχαράσσεται ἐπὶ τῆς καθόδου ἀλλὰ διαχωρίζεται ἀπ' αὐτὴν καὶ σχηματίζεται ἓνα εἶδος λαβίδας, πρᾶγμα ποῦ δὲν συναντᾶμε στὴ γραφὴ τοῦ Στράνη.

1. Πραγματικὰ ὁ Σολωμός γράφει : «E tiro alla picolla Gigia ἐκεῖ τὸ ρεβιθάκι che le fa le veci di naso». Γιὰ νὰ εὐχαριστηθῆ ἡ μικρὴ Λουίζα Δε Ρώσση (γενν. Μάη 1825), μὲ παιχνίδια τοῦ εἶδους, πρέπει νὰ ἦταν τότε πολὺ μικρὸ κοριτσάκι, ὄχι ὅμως καὶ νεογέννητο μωρό.

Χωρίς άμφιβολία έδω γίνεται λόγος για την 'Ωδή στον θάνατο του Μπαίρον. Πραγματικά τα μόνα έργα του Σολωμού για τα όποια έχουμε σύγχρονες ιταλικές μεταφράσεις είναι ο 'Υμνος — μεταφρασμένος το 1824 από τον Γρασσέτι, όχι από τον Δε Ρώσση, και προτού γεννηθῆ επί πλέον ή μικρή Λουίζα — και ή 'Ωδή στον Μπαίρον. Κατά τή γνώμη μου δέν πρόκειται για άλλο ποίημα του Σολωμού που υποτίθεται ότι θα είχε χαθῆ έντελώς, και αυτό, γιατί γίνεται λόγος για μεγάλη σύνθεση (Ho preparato un libretto, όχι un libretto, δηλαδή ένα σχετικά χοντρό τετράδιο), και φαίνεται πολύ άπίθανο να μην έχει σωθῆ καμμιά ανάμνηση ενός ποιήματος τόσο μεγάλου, άκριβώς τήν έποχή που ο Σολωμός δέν έκρυβε το έργο του από τους φίλους του. Και μπορούμε επί πλέον να ξέρουμε έπακριβώς ποιδ από τα τρία χφ τῆς 'Ωδῆς έτοιμαζόταν τότε. Το Z 10 δέν ταιριάζει με τήν περιγραφή που μάς παρέχει το γράμμα. Ούτε και το Φ 92 ταιριάζει. 'Αντίθετα το Z 20 είναι πραγματικά «ένα σχετικά χοντρό (ή μεγάλο) τετράδιο, με τίς σελίδες χωρισμένες σε στῆλες, για να μπορέση κανείς να γράψη από τή μιá μεριά το κείμενο, από τήν άλλη τή μετάφραση». 'Ετσι και έγινε<sup>1</sup>.

'Η βοήθεια που προσέφερε λοιπόν ο Γ. Δε Ρώσσης στον Σολωμό ξεπερνούσε τήν άπλή αντίγραφη κειμένων. 'Από το παραπάνω σημείωμα βγαίνει πώς οι δυο φίλοι έτοιμαζαν μαζί τήν ιταλική μετάφραση και τίς σημειώσεις.

Παρόμοιο ρόλο έπαιζε και ο τρίτος βοηθός.

1. 'Ο κ. Α. Πολίτης εισάγει τή μετάφραση του Φ 236 με τα εξής λόγια: «'Ο Δε Ρώσσης θα βοηθούσε τον Σολωμό στην αντίγραφη στο καθαρό. Στο μικρό σημείωμα που ακολουθεῖ θα πρόκειται ασφαλώς για το τραγούδι στον Μπαίρον (και τα χειρόγραφα που μάς έχουν σωθῆ είναι πραγματικά μοιρασμένα σε δυο στῆλες, από τή μιá μεριά το κείμενο και από τήν άλλη μετάφραση ιταλική» (Σολ. Γραμ. σελ. 24). Μου φαίνεται πώς ή έκφραση του Σολωμού δέν σημαίνει μόνο πώς το κείμενο θα γραφῆ στην άριστερή σελίδα και ή ιταλική μετάφραση στη

δεξιά: έχει έτοιμάσει, λέει, στῆλες. Οι σελίδες ενός τετραδίου δέν έχουν ανάγκη από έτοιμασία. Τα προηγούμενα μάς επιτρέπουν επιπλέον να χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το γράμμα Φ 236. 'Ο ποιητής τελείωσε τή δεύτερη έπεξεργασία του χφ Z 10 στις 20 Δεκεμβρίου 1828 (Βλ. Α. Πολίτης, *Αυτόγραφα Έργα*, σελ. 591-92, σημ. 135-206). Το Z 10 αποτελεί τήν βάση του Z 20. Το γράμμα, μάλλον έπείγον καθώς φαίνεται, πιθανόν να στάλθηκε μόλις τελείωσε ο ποιητής τήν επιθεώρηση του Z 10.



μιν τῆς ἀγορᾶς, ἢ καὶ βαλόντες ἐγγυθὺς  
καθένας ἀπὸ τῆς προξένου τῆς Εὐρω-  
παίων ὁδοῦ ἵππων ἐπιβ. Ἀπὸ οἱ χιότες  
ἔδοσαν τ' ἀρχαία οἱ Τέρχοι ἀρχοῦσαν  
να τῆς νόθεν, 3 τῶτες ἢ ἀλυσία  
δοχοὶ ἔχονταν τὰ λόγια δὲ τὸς δάνα  
3 τὰ τόγια ἡς τὴν ἀπολύτῃν τροφῇ.  
Οὐδὲν ἰσχυροκατεβύκα ἡς τὴν Ἑλλάδα  
ὁ Λόρδ' Μπαίρον ἔγραφε τὰ ἀκόλουθα  
" La Grecia ora è posta fra questi  
" tre partiti, o riconquistare la  
" libertà, o divenire una dipen-  
" denza de' Sovrani Europei, o tor-  
" nare una Provincia Turca. Non  
" le rimane che una scelta fra  
" questi tre. Ma la guerra civi-  
" le non mi sembra che una  
" da agli ultimi due."

3. Ἀπὸ τὸ χφ τῆς «Ὀδῆς στὸν Μπαίρον».  
Δείγματα ἀπὸ τὶς δύο γραφῆς (Αὐτόγραφα Ἔργα, σ. 200).

Corfa 10 agosto 1834

Quantunque l'ingiustizia della tua condotta verso  
l'uomo che ti ha ~~malamente~~ amato, stimato,  
e di fraterno sollecitudine ~~donato~~ (il Leonico) non  
mi lascia sperare che tu sarai stato meno in-  
giusto verso di me, io nondimeno io mi sentivo  
ancora inclinato a credere che in molte azioni  
della tua vita ~~fu~~ <sup>fu</sup> ~~si~~ <sup>si</sup> qual amico tuo disapprovato  
in ~~alcune~~ <sup>alcune</sup> ~~part~~ <sup>part</sup> ~~e~~ <sup>e</sup> il cervello che il cuore. Ma  
il modo ~~con~~ <sup>con</sup> cui ti sei condotto verso di me  
mi convince che tu sei ben diverso di quello ~~che~~  
tu credi. Tu ~~individi~~ <sup>individi</sup> ~~ti~~ <sup>ti</sup> ~~amisti~~ <sup>amisti</sup> al figlio  
del infame famiglia che per ~~legittimamente~~ <sup>legittimamente</sup> il  
figlio del mio ~~padre~~ <sup>padre</sup> al figlio di quella donna  
che tu chiamavi ~~Salafara~~ <sup>Salafara</sup>, ed oggi ~~è~~ <sup>è</sup> ~~una~~ <sup>una</sup> ~~nuova~~ <sup>nuova</sup>

4. Δείγμα γραφής του Γ. Δε Ρώσση από το γφ Φ. 253 της Ε.Β.Ε.

Amico Carissimo



Vedo con estrema mia sorpresa  
che da taluni non solo venga messa  
in dubbio, ma venga ~~addirittura~~ <sup>addirittura</sup> ~~negata~~ <sup>negata</sup> l'autenticità de' componim.  
poetici di Dion. Solomos de' quali vi  
ho dato copia, cioè la traduzione di parte  
della sua Canzonetta del Metastasio  
sulla primavera e l'estate, l'ode della  
pastorella "Ma mia bionzia s'è biro",  
i versi del bambino. ~~Altri~~ <sup>Altri</sup> ~~di~~ <sup>di</sup> ~~questi~~ <sup>questi</sup>  
~~di~~ <sup>di</sup> ~~questi~~ <sup>questi</sup> ~~di~~ <sup>di</sup> ~~questi~~ <sup>questi</sup> ~~di~~ <sup>di</sup> ~~questi~~ <sup>questi</sup>

5. Δείγμα γραφής του Στράνη (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη).



3. Βρίσκουμε τὸ χέρι του στὸ χφ Z 12 (*Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 70-69). Οἱ δύο αὐτὲς σελίδες μᾶς διηγοῦνται τὶς τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τὸν ἔνδοξο θάνατό του καὶ τὴν κηδεῖα του. Ἡ πρώτη στήλη εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ, οἱ ἄλλες τρεῖς ὄχι, καὶ ὅμως ἀποτελοῦν τὴν συνέχεια τῆς πρώτης στήλης.

Ὁ κ. Α. Πολίτης γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς (*Αὐτόγραφα Ἔργα*, σελ. 588, σημ. 70-69). Θὰ ἐξηγήσω πρῶτα γιὰτὶ μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν εἰδικὸ στὰ σολωμικὰ θέματα καθηγητῆ, καὶ ὕστερα, γιὰτὶ νομίζω, ἀντίθετα, πὼς εἶναι προῖον τῆς συνεργασίας τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ βοηθοῦ του.

α) Τὸ κείμενο δὲν ἔχει τὴ μορφή πού θὰ ἔπαιρνε ἂν εἶχε δημοσιευθῆ σὲ ἐφημερίδα : ἐπαναλαμβάνει πολλὰς φορές τὰ ἴδια πράγματα (βλ. λ.χ. παρακάτω), καὶ ἡ σειρά τῶν γεγονότων δὲν εἶναι τελείως λογική. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ σχεδίασμα.

β) Κάθε φορά πού ὁ Σολωμὸς παίρνει μιὰ περικοπή ἀπὸ κάποιον βιβλίον ἢ ἐφημερίδα, στίς σημειώσεις τῆς Ὠδῆς καὶ τοῦ Ὑμνου δίνει τὴν παραπομπή του μὲ τὶς πιὸ μικρὰς λεπτομέρειες, λ.χ. : *Discours de Lord Holland au Parlement. Pilote du 3 Août 1822.—Mémorial de Ste Hélène par Las Cases. Journal du 10 au 12 Mars 1816. Tom. II, p. 366.—Παράρτημα τοῦ ἀριθμοῦ 34 τοῦ «Φίλου τοῦ Νόμου».* Σμύρνη 2 Ἰουλίου» (σημ. 21, 24, 25 τοῦ Ὑμνου).

Παρ' ὅλα αὐτὰ στίς πρώτες διασκευὰς τῶν Σημειώσεων τῆς Ὠδῆς ὁ ποιητὴς ἀντλεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ κείμενό μας, χωρὶς νὰ κἀνῃ ποτὲ τὴν παραμικρὴ παραπομπή. Δανεῖζεται ὡς νὰ ἦταν τὸ κείμενο αὐτὸ δικό του καὶ ὄχι ξένο :

Z 12 (τὸ κείμενό μας)

(*A.E.* 69 β' 19-23). Τὸν Μάρκον τὸν ἔθαψαν κοντὰ εἰς τὸν τάφον τοῦ Κυριακούλη ὁποῦ ἐσκοτώθηκεν εἰς τὸ Φανάρι· ὁ τάφος τοῦ Μάρκου εἶναι ἔμπροσθεν εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα τῆς Παναγίας.

(69 α' 23-26). Τὸ λείψανόν του ἐνταφιάστηκεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας· (ἐκεῖ κοντὰ εἶχε τὸ ταμπούρι του ὅταν ἐπολεμοῦσεν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μισολογγίου).

Z 10 (σημείωση τῆς Ὠδῆς στὸν Μπαῖρον)

(*A.E.* 200, 23-30). Τὸν Μάρκο τὸν ἔθαψαν κοντὰ εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀντρείου Κυριακούλη ὁποῦ ἐσκοτώθηκεν εἰς τὸ Φανάρι. Κεῖτονται καὶ οἱ δύο ἔμπροστα εἰς τὸ Ἅγιον βῆμα τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας, εἶναι ὅμως ἀπέξω. Ἐκεῖ κοντὰ εἶχε τὸ ταμπούρι του ὁ Μάρκος ὅταν ἐπολεμοῦσε εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου.

Αυτή ή πρώτη μορφή στην σημείωση του «Μπάϊρον» συμπληρώθηκε αργότερα από τον Σολωμό στην έπεξεργασία του χφ Z 10. Το συμπληρωματικό κείμενο προέρχεται και αυτό από το χφ Z 12 (και αυτή τη φορά χωρίς να γίνει παραπομπή) και μάλιστα από την 'Ωδή στον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη. Η συνύπαρξη στην τελική σημείωση του «Μπάϊρον» στοιχείων του πεζού κειμένου για τον Μπότσαρη και της 'Ωδής στον Μπότσαρη αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, περισσότερο από άπλη ένδειξη: και στις δύο περιπτώσεις, καθώς φαίνεται, ο ποιητής αισθανόταν ότι μπορούσε να χρησιμοποιήσει ελεύθερα δικά του κείμενα.

## Z 10 (Μπάϊρον)

(A.E. 201 α' 1-6) Morì di 35 anni fu condotto all'alba in Missolongio ove si trovava sua sorella. Chi volesse aver un'idea [di quel, σβησμένο] precisa di quello che succedette quivi al suo arrivo richiami alla mente la fine dell'Iliade.

## Z 12 (το κείμενό μας)

(69 β' 24) ήτον έως 35 χρόνων όταν έσκοτώθηκε.

(69 β' 16-18). Είς το Μεσολόγγι εύρέθηκεν ή αδελφή του Μάρκου όταν έφεραν το λείψανόν του, και το έδέχθηκεν. ('Ωδή στον Μ. Μπότσαρη). Το λείψανο πούχε γλιτώσει

‘Ο Πρίαμος με θρήνους με δώρα  
Έγύρισε όπίσω την ώρα  
Πού πέφτει στην όψη της γής  
Τό φώς τό γλυκό της αύγής.

Όλες οι λεπτομέρειες που βρίσκονται στο Ιταλικό σχέδιασμα είναι παρμένες από τις διάφορες περικοπές της δεξιάς στήλης.

γ) Έπιπλέον ο ποιητής άλλαξε την αρχική μορφή ενός χωρίου του κειμένου. Δεν θα είχε λόγο να το κάνει αν επρόκειτο για αντίγραφο από έφημερίδα (βλ. Ατόγραφα Έργα 69 α' 27-30). Βέβαια πήρε ύστερα και αυτή τη φράση και την έβαλε στη 1η σημείωση του «Μπάϊρον». Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι, εκεί που βρίσκεται στο χφ Z 12, αποτελεί σχέδιασμα προορισμένο για τον «Μπάϊρον». Μα και στο κείμενό μας πάει πολύ καλά, δεν ξενίζει καθόλου. Είναι μάλιστα συνέχεια της προηγούμενης παραγράφου<sup>1</sup>.

1. Ίσως να μπορούσαμε να προσθέσουμε και το έξής: 'Η αρχή του κειμένου είναι γραμμένη από τον ποιητή με το συνηθισμένο ορθογραφικό

σύστημά του. 'Αν ήταν αντίγραφο από έφημερίδα πιθανόν να είχε επηρεαστή από την καθιερωμένη ορθογραφία του κειμένου που διάβαζε.

Ἄν δὲν εἶναι λοιπὸν τὸ κείμενο ἀντίγραφο ἀπὸ ἐφημερίδα ἀλλὰ πρωτότυπη σύνθεση, ποιὸς ἦταν ὁ προορισμὸς του ; Προτείνω τὴν ἐξήγηση ὅτι ὁ Σολωμὸς τὸ ἤθελε γιὰ σημείωση στὴν Ὁδὴ στὸν Μάρκο Μπότσαρη. Τὸ γεγονός ὅτι ὕστερα τὸ ἐκμεταλλεύθηκε γιὰ ἄλλες σημειώσεις, δηλ. τοῦ «Μπαίρον», ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτή. Ἄλλωστε, παρόμοια γνώμη ἔχει τὴν δικαιολογία της καὶ στὶς ἄφθονες σημειώσεις ποὺ βρίσκουμε σὲ πάρα πολλὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς, λ.χ. τοῦ ἴδιου τοῦ Μπαίρον, τοῦ Berchet, κλπ. Καὶ ἡ πρόθεση τῶν σημειώσεων ἦταν ἀπὸ καιρὸ φαινόμενο πανευρωπαϊκό. Ἡ ὑπόθεσή μου ἐξηγεῖ ἐπιπλέον γιὰτις πολλὲς φορές τὸ πεζὸ κείμενο περιέχει ἐκφράσεις ἢ καὶ φράσεις ὀλόκληρες ποὺ τίς βρίσκουμε στιχουργημένες στὰ ἀποσπάσματα τῆς Ὁδῆς στὸν Μπότσαρη.

Ἄς ἰδοῦμε καὶ ἄλλο παράδειγμα :

Ὁδὴ :

Ἐβγήκαν μαζί τῆς θλιμμένης  
Τρωάδας ἀπ' ὅλα τὰ μέρη  
Γυναῖκες παιδάκια καὶ γέροι (-)  
Ἀπέθαν' ἀπέθαν' ὁ Μάρκος (-)

Πεζὸ κείμενο :

(69 α' 19-22) . . . ἔτρεχαν ἄνδρες  
καὶ γυναῖκες, παιδιὰ καὶ κόρες  
εἰς προὔπαντήσιν του, καὶ ἐφώ-  
ναζαν, ὁ Μάρκος ἀπέθανεν, ὁ  
Μάρκος ἀπέθανεν.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφτῆ ἐδῶ, πὼς ἀντίθετα ὁ Σολωμὸς δανείστηκε ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενο γιὰ νὰ γράψῃ τὴν Ὁδὴ στὸν Μπότσαρη. Ἀλλὰ ἡ σειρά τῶν δυὸ κειμένων στὸ χφ Z 12 μᾶλλον ἀποκλείει τὴν εἰκασία αὐτή : ἡ Ὁδὴ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενο.

Ἐξάλλου ὁ Σολωμὸς ἀγαποῦσε πολὺ τὴν ἀκριβολογία στοὺς στίχους του, καὶ πολλὲς φορές τὸν βλέπουμε νὰ παραθέτῃ πλάϊ στὴ στιχουργημένη μορφή τοῦ ἐπεισοδίου καὶ τὴν πεζή, προπαντὸς ὅταν ἀναφέρῃ λόγια, ὅπως κάνει ἐδῶ. Στὶς σημ. 20 καὶ 22 τοῦ «Μπαίρον», λ.χ., μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο στὶς ἀντίστοιχες στροφές, παρὰ νὰ στιχουργήσῃ πιστότατα τὰ στερνὰ λόγια τοῦ Μπαίρον καὶ τοῦ Ναπολέοντα, ποὺ τὰ ἀναφέρει. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὅτι οἱ στίχοι τῆς Ὁδῆς στὸν Μπότσαρη προηγήθηκαν τοῦ πεζοῦ κειμένου, ποὺ τοὺς ἐξηγεῖ.

Ἡ ταυτότητα τοῦ γραφέα θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ χρονολογήσουμε τίς σελίδες αὐτὲς τοῦ χφ Z 12. Ταυτοχρόνως θὰ χρονολογηθῇ καὶ τὸ πρῶτο σχεδιάσμα τοῦ Διαλόγου ποὺ πρέπει, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, νὰ γράφτηκε ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχή. Καὶ ὕστερα εἶναι συγκινητικὸ νὰ ἔχουμε μιὰ χειροπιαστὴ μαρτυρία τῆς συνεργασίας τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν Σπυρί-

δωνα Τρικούπη. Γιατί τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενό μας εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι του.

Ἡ σύγκριση τοῦ κειμένου μας με αὐτόγραφα γράμματα τοῦ Τρικούπη μᾶς δίνει τὴν ἀπόδειξη. Ἐδῶ δὲν φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ παρουσιάσω τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῆς γραφῆς, καὶ ὅμως τὴν ἔχω κάνει. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Τρικούπη στὸ Ἐκτελεστικὸν ποὺ παρουσιάζω ἐδῶ,<sup>1</sup> εἶναι ἐπίσημο ἔγγραφο, γραμμένο προσεκτικὰ, ἐνῶ τὸ κείμενό μας εἶναι γραμμένο μᾶλλον βιαστικὰ. Καὶ ὅμως δὲν χωράει ἀμφιβολία.

Πότε γράφτηκε τὸ κείμενο ; Ὅχι στὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ Τρικούπη στὴ Ζάκυνθο (τέλος 1822-ἀνοιξὴ 1823), γιατί ὁ Μάρκος σκοτώθηκε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1823<sup>2</sup>, μὰ ἀσφαλῶς στὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Τρικούπη, τὸ 1824. Γράφει στὶς 4.2.1824 ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸν Μαυροκορδάτο ὅτι «μισεῦω σὲ δυὸ-τρεῖς ἡμέρες (—) Περῶ τὰ ἴσα εἰς Ζάκυνθον, καὶ ἐκεῖθεν αὐτοῦ» (δηλ. στὸ Μεσολόγγι)<sup>3</sup>. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἔφυγε, καθὼς φαίνεται, λίγες μέρες πρὶν πεθάνῃ ὁ Μπαῖρον, καὶ ἔτσι ἐξεφώνησε στὸ Μεσολόγγι τὸν ἐπικήδειο λόγο του στὶς 16.4.1824. Πιθανὸν νὰ γύρισε ὕστερα γιὰ λίγες μέρες στὴ Ζάκυνθο : προκύπτει ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Σολωμοῦ ὅτι ἴσως βρισκόταν ἐκεῖ στὶς 20 Μαΐου Π.Σ. 1824 (γράμμα στὸ Λουριώτη στὸ Λονδίνο). Πάντως ἂν ἐγύρισε πραγματικὰ στὸ νησί, δὲν ἔμεινε πολὺ, γιατί βρίσκεται κιόλας, πιθανότατα ἀπὸ κάμποσες μέρες, στὶς 9 Ἰουλίου 1824, στὸ Ναύπλιο (Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου, γράμμα Πρὸς τὸ Σεβαστὸν Ἐκτελεστικόν, 9 Ἰουλίου 1824).

Εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ σελίδες μας γράφτηκαν σ' αὐτὸ τὸ διάστημα, καὶ μᾶλλον προτοῦ πεθάνῃ ὁ Μπαῖρον τὸν Ἀπρίλη. Γιατί ὁ Σολωμὸς ὕστερα θὰ ἦταν ἀπασχολημένος με τὸ ποίημα στὸν Μπαῖρον, ποὺ ἀπὸ διάφορα γράμματα φαίνεται ὅτι ἦταν ἔτοιμο ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1824<sup>4</sup>. Εἶδαμε ἐξᾴλλου πὼς τὸ ποίημα αὐτό, στὴν πρώτη του μορφὴ στὸ χφ τοῦ 1825, ἀντλεῖ κιόλας ἀπὸ τὸ κείμενό μας, τὸ ὁποῖο πρέπει

1. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἔχει δημοσιευθῆ στὴν Ἀλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου, 1825-1826 (Ἀθῆναι 1963, σελ. 27-28).

2. Γράμμα τοῦ Γκίλφορντ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸν Μαυροκορδάτο στὸ Μεσολόγγι τῆς 1/13 Μαρτίου 1823 : ἀναγγέλλει τὴν προσεχῆ ἀναχώρησιν τοῦ Σπ. Τρικούπη (βλ. πρόχειρα Ἀναστ. Ν. Γούδα, Βίοι Παράλληλοι, Ἀθῆ-

ναι 1875, τόμος Ζ' σελ. 178).

3. Στὶς 7.2.24 προσθέτει Ἰ.Σ. : δὲν εἶχε φύγει ἀκόμα : Ἀρχεῖον Μαυροκορδάτου ἀρ. 976 (βλ. καὶ 974), Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

4. Θὰ δώσω τίς λεπτομέρειες σὲ ἄλλη μελέτη. Περιφρῖζομαι γιὰ τὴ στιγμὴ νὰ παραπέμψω μόνο στὸ γράμμα πρὸς τὸν Λουριώτη.

λοιπόν να θεωρηθῆ προγενέστερο. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν ἀναζήτησα ἀν ὁ Τρικούπης ἔκανε καὶ ἄλλα ταξίδια στὴ Ζάκυνθο τὸ 1825 ἢ ὑστερότερα.

Ἄς δοῦμε τώρα τί ρόλο ἀκριβῶς ἔπαιξε ὁ Τρικούπης σὰν βοηθὸς τοῦ Σολωμοῦ στὴν περίπτωση αὐτή. Δὲν μοῦ φαίνεται πιθανὸ πῶς ὁ Τρικούπης περιοριζόταν νὰ γράφῃ μόνο καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Σολωμοῦ. Πρῶτα, γιατί τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ, καὶ ἀπὸ τὸν φίλο του, χωρὶς νὰ ἀλλάξῃ τὸ ὄφος. Τοῦτο σημαίνει πῶς οἱ δυὸ φίλοι ἐδούλευαν μαζί, χωρὶς ὁ ἓνας νὰ ἐτοιμάζῃ τὸ κείμενο καὶ ὁ ἄλλος νὰ τὸ γράφῃ. Ὑστερα, μ' ὄλο πού ὁ Σολωμὸς ἀναμφισβήτητα ἤξερε ὅτι ὁ φίλος του μάζεψε ὕλικὸ γιὰ τὴ μελλοντικὴ Ἱστορία του (καὶ πιθανότατα εἶχε διαβάσει τὶς σημειώσεις πού κρατοῦσε ὁ Τρικούπης)<sup>1</sup>, τὸ νὰ βροῦμε ἐδῶ διήγηση γραμμένη ἐν μέρει ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ιστορικοῦ εἶναι σοβαρὴ ἔνδειξη πῶς αὐτὸς ὁ ἴδιος συνέβαλε στὴ σύνθεση τοῦ κειμένου μας. Ἄλλωστε, μιὰ ἀντιπαραβολὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὸ κεφάλαιο ΜΔ' τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δείχνει σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα, ὅτι ὑπάρχει μιὰ κοινὴ πηγὴ γιὰ τὰ δυὸ ἀφηγήματα. Αὐτὴ μπορεῖ πιθανὸν νὰ εἶναι οἱ σημειώσεις πού ἀναφέραμε. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι μεσολάβησαν παραπάνω ἀπὸ 25 χρόνια μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, καὶ ὅτι ἄλλες ἀπαιτήσεις ἔχει μιὰ σημείωση γιὰ ἓνα ποίημα, καὶ ἄλλες ἓνα σοβαρὸ ἱστορικὸ βιβλίον. Ἔτσι θὰ ἐκτιμήσουμε τὶς ἀναλογίες τῶν κειμένων στὴν πραγματικὴ τους ἀξία<sup>2</sup>.

Εἶδαμε προηγουμένως πῶς τὸ κείμενό μας αὐτὸ περιέχει διάφορα χωρία πού σχετίζονται μὲ τὴν ἤδη γραμμένη Ὠδὴ τοῦ Σολωμοῦ στὸν Μπότσαρη. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς πῶς ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Τρικούπης συνέθεσαν πραγματικὰ τὸ κείμενο μαζί.

Τὰ παραπάνω μᾶς δίνουν χρονικὸ ὄριο ὄχι μόνο γιὰ τὶς σελίδες 70-69 τοῦ χφ Z 12, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες σελίδες τοῦ ἴδιου χφ, δηλ. γιὰ τὶς σελίδες 74-73-72 (σχεδιάσματα τῆς Ὠδῆς στὸ θάνατο τοῦ Μπότσαρη) καὶ γιὰ τὶς σελίδες 71 καὶ 68-67-66-65 (πρῶτα σχεδιάσματα τοῦ Διαλόγου). Ἡ σειρὰ τῶν σελίδων αὐτῶν, μὲ τὸ κείμενό μας στὴ μέση, μᾶς βεβαιώνει ὅτι γράφτηκαν ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ. Στὴν πρῶτῃ μορφῇ του ὁ Διάλογος ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συνομιλία τοῦ

1. Βλ. σημ. 10 τοῦ Ὑμνου.

2. Ἡ ἀφήγησή μας ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο σχέδιο μὲ τὴν Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως, μ' ὄλο πού τὸ λεξιλόγιό διαφέρει (μιὰ μάνδρα= «τί χωράφιον τοιχόκλειστον»). Περιέχει ἀκριβῶς τὰ

ἴδια περιστατικά. Καὶ ὅμως τότε εἶχε διαδοθῆ στὴ Ζάκυνθο μιὰ περιγραφὴ τοῦ θανάτου τοῦ Μπότσαρη ἀρκετὰ διαφορετικὴ (Βλ. Ἀρχεῖον Δε Ρώμα, Ἀθῆναι 1901, τόμος Α', 1819-1825, σελ. 179-182).

ποιητή, τοῦ Σοφολογιώτατου καὶ τοῦ Σπ. Τρικούπη. Ἄλλωστε τοῦ τελευταίου τὸ ὄνομα βρίσκεται γραμμένο στὴ σελ. 68 (:«Πυυτης. Σπυρυδον Τρυ. καὶ ἕνας σοφολογιωτατος»). Πρέπει λοιπὸν ὁ Διάλογος νὰ γράφτηκε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1824<sup>1</sup>.

Τότε βεβαίᾳ θὰ φανῆ πολὺ πιθανὴ ἡ ἐπιρροή τοῦ Τρικούπη πάνω στὸ Σολωμὸ στὴ σύνθεση τοῦ σημαντικοῦ τούτου ἔργου. Ἀσφαλῶς οἱ δύο φίλοι συζήτησαν πάνω στὸ γλωσσικὸ καὶ ἡ ἀναπαράσταση τῆς συνομιλίας τους αὐτῆς στὸ Διάλογο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἀπλὸ λογοτεχνικὸ σχῆμα<sup>2</sup>.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς βοηθοὺς του ὁ Σολωμὸς εἶχε καὶ ἄλλους τέσσερεις τουλάχιστο. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στοὺς γραφικoὺς τοὺς χαρακτηριστὲς ξέρουμε πὼς δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ τὸν Πελεκάση, οὔτε γιὰ τὸν Γαλβάνι, οὔτε γιὰ τὸν Στράνη, οὔτε γιὰ τὸν Ταγιαπιέρα, οὔτε καὶ γιὰ τὸν Γ. Κανδιάνο Ρώμα.

Ἐχω τὴν ἐντύπωση πὼς μπορεῖ νὰ ἔχουμε σὲ πολλὲς σελίδες τοῦ χφ Z 12 τὴν γραφὴ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γ. Δε Ρώσση, τοῦ Δημητρίου. Ἴσως μερικὲς φορὲς νὰ βοήθησε τὸν Σολωμὸ καὶ ὁ Στέλιος Μιχαλίτσης ἢ καὶ ὁ Δελβινιώτης. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα βρίσκονται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ποιητῆ στὰ χρόνια τῆς Ζακύνθου. Ἴσως μιὰ φορὰ νὰ ἔχουμε καὶ τὴ γραφὴ τοῦ Ταβουλάρη. Δὲν κατόρθωσα ὅμως νὰ βρῶ μέχρι σήμερα δείγματα γραφῆς τῶν τελευταίων αὐτῶν στενῶν φίλων τοῦ ποιητῆ.

Εἶδαμε τὸν Τρικούπη νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸν Σολωμὸ. Ὅρισμένα γράμματα μᾶς δείχνουν πὼς παρόμοια συνεργασία ἔγινε καὶ ἄλλες φορὲς, μετὰ ἄλλους συνεργάτες. Τὰ γράμματα αὐτὰ μᾶς ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε πὼς συγκεκριμένα τί ζητοῦσε ὁ ποιητὴς ἀπὸ τοὺς φίλους του, καὶ τί μπορούσαν αὐτοὶ νὰ τοῦ προσφέρουν. Μιὰ ἄλλη ἐργασία μου, ποὺ ἐτοιμάζεται, ἐρευνᾷ λεπτομερειακῶς καὶ τὸ θέμα αὐτό.

*Louis Coutelle*

1. Ὁ Ν. Τωμαδάκης (Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι, σελ. 140), μετράει τὴν διάρκειά τῆς ἡμέρας στὴν ἀρχὴ τοῦ Διαλόγου γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ ἴδιο συμπέρασμα («ἢμπορεῖ νὰ ἐπέρασαν τρεῖς ὥρες ἀφοῦ ὁ ἥλιος ἐμεσουράνησε, θέλουν ἀκόμα τέσσερες γιὰ νὰ θωλώσουν τὰ νερά»: ἑπτὰ ἀπογευματινὲς ὥρες: πρέπει λοιπὸν, λέει, ὁ Διάλογος νὰ ἔχει γραφτῆ τὸν Ἀπρίλη).

2. Μέσα στὸν Διάλογο ὁ Σολωμὸς ἐξαιρεῖ τὴν ἀξία γιὰ τὸ ἔθνος τοῦ ἔργου τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀγνῆς λαϊκῆς παραδόσεως καὶ κατὰ κάποιον τρόπο δίνει μιὰ δικαιολογία γιὰ τὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὸ πεδίου τῆς μάχης. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἶχε γιὰ τὴν ἀπουσία αὐτῆ τὴν συγκατάθεση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πὼς σημαντικοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ '21, τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη.